ПРІЗВИСЬКО ЯК ТЕКСТОТВОРЧИЙ ЧИННИК ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ

doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-16-27

Катерина Глуховцева,

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української філології та загального мовознавства
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5581-2204>*

У статті проаналізовано структуру східнослов'янського діалектного тексту, у якому вмотивовано походження прізвища. Авторка доводить, що діалектні тексти про походження, тлумачення та історію виникнення сільських прізвищ мають подібну побудову, що дозволяє в тексті ‘походження прізвища’ як певній моделі окремого класу текстів, що має ієрархічно організовані прототипні ознаки (семіотичні, структурні, інтенційні, прагматичні та ін.), виділити такі смислові та структурні частини: прізвище, слово-мотиватор, мотиваційно-інтерпретаційний текст, додаткові свідчення про особу, наратора тощо. Обов'язковими є перші дві частини. Інші можуть бути або зовсім відсутні, або характеризуватися різним ступенем деталізації. У мотиваційному тексті зазвичай подано широку палітру свідчень про особливості ментальних рис, традицій, вірувань, уподобань мовної спільноти. Мотиваторами сільських прізвищ можуть бути слова пропріальної лексики (ім'я батька, матері, прізвища, зменшено-пестливі форми імен носія прізвища, прізвища відомих акторів, назви радіо- чи телепередач) чи апелятиви (найменування птахів, тварин, будь-які загальні назви чи похідні від них прикметники, лексеми, уживані в дитячому мовленні, діалектизми, штучно створені слова та ін.). При виникненні прізвища відбувається метафоричне переосмислення значення апелятива.

Тексти про походження прізвищ, продуковані діалектоносієм, спираються на передтекст (певну подію чи ситуацію в житті мовної спільноти, яка стала ґрунтом для виникнення власної назви; індивідуальні риси члена мовної спільноти тощо).

Макротекст ‘прізвище’ є синтезом тематично-змістового, прагматичного та функційно-стилістичного чинників. У ньому репрезентовано наміри автора, тобто мета створення тексту прізвища, особистісні властивості автора, характер адресування.

Більшості прізвищ властива стилістично-смислова значущість, нерідко грубо-виразна. Тому текст, у якому розтлумачено походження прізвища, позначений переважно негативною конотацією, центром якої є саме прізвище, а на периферії залишаються лексеми, які доповнюють, уточнюють, увиразнюють прізвище і слово-мотиватор.

Ключові слова: прізвисько, текстома, макротекст, мотиватор, мотиваційно-інтерпретаційний текст.

The article analyzes the structure of the East Slobozhansk dialect text, which motivates the origin of the nickname. The author argues that dialect texts on the origin, interpretation and history of rural nicknames have a similar structure, which allows in the text 'origin of the nickname' as a model of a separate class of texts with hierarchically organized prototype features (semiotic, structural, intentional, pragmatic and others) identify the following semantic and structural parts: nickname, word-motivator, motivational-interpretative text, additional evidence of the person, narrator, etc. The first two parts are usually required. Others may be either completely absent or characterized by varying degrees of detail. The motivational text usually provides a wide range of evidence about the features of mental traits, traditions, beliefs, preferences of the language community. Motivators of rural nicknames can be words of proprial vocabulary (name of father, mother, surname, reduced-loving forms of names of the bearer of a nickname, surnames of known actors, names of radio or TV programs) or appellation (names of birds, animals, any general names or derived adjectives, tokens used in children's speech, dialectisms, artificially created words, etc.). When a nickname occurs, there is a metaphorical rethinking of the meaning of the appellation.

Texts about the origin of nicknames produced by a dialect carrier are based on the pretext (a certain event or situation in the life of the language community, which became the basis for the emergence of its own name; individual traits of a member of the language community, etc.).

The macrotext „nickname” is a synthesis of thematic-semantic, pragmatic and functional-stylistic factors. It represents the intentions of the author, ie the purpose of creating the text of the nickname, the personal characteristics of the author, the nature of addressing.

Most nicknames are characterized by stylistic and semantic significance, often crudely expressive. Therefore, the text, which explains the origin of the nickname, is marked mainly by a negative connotation, the center of which is the nickname itself, and on the periphery there are tokens that complement, clarify, express the nickname and the word motivator.

Key words: nickname, text, macrotext, motivator, motivational-interpretative text.

Вступ. У структурі діалектного тексту можна виділити одиниці, які виконують функції мікротекстів, тобто текстів у тексті. До них відносимо мікротопоніми, прізвиська, що для жителів мовної спільноти мають здебільшого прозору мотивованість, прізвища, які нерідко асоціювалися з певною поведінкою його носія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прізвисько як неофіційне індивідуальне найменування людини в історичному аспекті

розглянуто в працях українських учених І. Сухомлина (Сухомлин, 1970), М. Худаша (Худаш, 1977), Л. Масенко (Масенко, 1990) та ін. Особливості формування, історію становлення, мотиваційну класифікацію й семантику українських прізвищ описано в роботах О. Михальчук (Михальчук, 2007), В. Павлюк (Павлюк, 2013; Павлюк, 2015), М. Тимінського (Тимінський, 1987), В. Тихоші (Тихоша, 2009). В аспекті текстології та психолінгвістики проаналізовано прізвиська в розвідках багатьох російських учених, зокрема: Є. Даниліної (Данилина, 1970), В. Калінкіна (Калинкин, 1999) та ін.

Н. Федотова дослідила прізвиська Луганщини в аспекті текстотворення та теорії комунікації, з'ясувала специфіку їх функціонування як стислих текстів, розкрила когнітивну прагматику (Федотова, 2008, с. 12).

Мету цієї статті вбачаємо в тому, щоб проаналізувати структуру східнослов'янського діалектного тексту, у якому вмотивовується походження прізвиська.

Методи дослідження. У дослідженні використано описовий та зіставний методи лінгвістичного вивчення матеріалу, зібраного в українських східнослов'янських говірках.

Виклад основного змісту. Походження, тлумачення та історію виникнення сільських прізвищ діалектоносії розкривають у спогадах про певні історичні події, які відбувалися в селі, у розповідях про індивідуальні риси носіїв говірки, про специфіку мовлення жителів певної спільноти.

Скажімо, у рукописній книжці Олексія Михайловича Погорелого „З минулого і сучасного до невідомого майбутнього”, у якій реалізовано аматорський опис історії с. Проїждже Старобільського району Луганської області (Україна), про розкуркулювання автор говорить так: „Ходили по хатах і лазили по городах активісти Капуста Марія Прокопівна (Манька Ряба, її так прозвали за те, що обличчя було побите віспою, як у «вождя», чим вона, мабуть, гордилася), Бахтин Пронько (Лук'янцева син), Мащенко Антон Васильович (Антон-Сучка звали його всі проїжджани, характер був у його складний), Дмитрик Марія Євграфівна. Коли грабували церкву, то вона танцювала у віттарі, лягала на плацаницю. За це її, видно, Бог покарав, бо довго хворіла, пошти восьми год, і вмерла болісно” (Погорелый І, 1993, с. 10).

Прізвиська як власні імена жителів села настільки узвичаювалися, що односельці могли забувати офіційні прізвища членів цієї мовної спільноти: Одного разу ў се^ло при^їїхаў то^вариш^ч / до сво^го д^руга / Тка^ч’енка Ми^ехаїла Ти^емоф^еіч^а / але в^ін ска^заў по с^тар[’]ій / доб^р’її пам[’]ят[’]і // н^е / в^ін за^питуваў / де та^киї / і ўс[’]і жите^л’і Була^вин’їўки / це дес[’] було на по^ч’атку п[’]їаде^лс[’]атих ро^к’іў / ўра^жали^с’ / а хто та^киї ў нас Тка^ч’енка Ми^ехаїло Ти^емоф^е’їювич’ // в^ін проїшоў ўсе се^ло / ба^гато ха^тин / ба^гато зуст^р’їў л[’]ўдеї / і ра^птом оди^н ска^заў

/ ˈlʲudi ˈdobrʲi / ta ʧe ʃə ˈnaʃ ˈPɛˈmʲrɪtʃʲ // (Записано від Золотарьової Лідії Дмитрівни, 1948 р.н., с. Булавинівка, Новопокровський р-н).

Діалектні тексти про походження прізвища покликані розтлумачити значення власної назви засобами усного мовлення. Такі тексти, продюзовані діалектоносієм, спираються на передтекст (певну подію чи ситуацію в житті мовної спільноти, яка стала ґрунтом для виникнення власної назви; індивідуальні риси члена мовної спільноти тощо). Нерідко мовець при вербалізації цього тексту покликається на розповіді, легенди про виникнення власної назви, які він чув від своїх односельців. Тому сюжет розповіді взятий або з об'єктивної дійсності (передтексту), або з тексту, який він переказує, на що вказують такі зауваження (*мені розказувала мати, бабуся тощо*).

Тексти про походження прізвища мають певну структуру, що дозволяє говорити про текстему як певну модель окремого класу текстів, „що охоплює ієрархічно організовані прототипні ознаки певного класу: семіотичні, структурні, інтенційні, прагматичні та інші” (Загнітко, 4, 2012, с. 21). Є. Бартмінський стверджує, що текстема є „абстрактним текстовим зразком”, „надіндивідуальним, потенційно існуючим”, „який в індивідуальному використанні (у висловлюваннях, у низці висловлювань, що складають дискурс) може бути (як синтаксичні схеми) наповнений лексичним матеріалом різного ступеня стійкості” (Bartmiński, 1998, с. 18). А. Фефілов кваліфікує текстему як концептуально-когнітивну структуру тексту (Фефілов, 2011, с. 13 – 23).

Отже, у текстемі ‘походження прізвища’ можна виділити такі смислові та структурні частини: прізвище, слово-мотиватор, мотиваційно-інтерпретаційний текст, додаткові свідчення про особу тощо. Обов'язковими, на наш погляд, є перші дві частини. Інші можуть бути або зовсім відсутні, або характеризуватися різним ступенем деталізації.

Скажімо, мотиваційний текст прізвища *Ряба Манька* містить і відомості про причини виникнення цього найменування, і про історію її життя: *„Кашуба Марія Прокопівна (від малого до великого її в селі знали як Манька Ряба). Коли Онищенко Никифора виселяли із села як куркуля, то дали його стару кобилу, і поїхав він у білий світ, на Кубань. Горпина, його дружина, дуже плакала, та на додаток до цього Манька Ряба зняла з неї чоботи. Зручно було знімати: не треба було нагинатися, бо Горпина сиділа на возі. На таке тяжко було дивитися, не те що переживати.*

Опісля Манька Ряба кинулася в релігію. Жодної служби не пропускала в церкві. Сповідувалася, причащалася і говорила справно. Гуляла псалми на крилосі. Мабуть, одмолвувала гріхи молодості. Та все-таки совість згубила. Ходила, читала Євангеліє за померлими, а коли їй давали їсти чи чарку наливали, то говорила «це тільки біленьку»” (Погорєлий І, 1993).

В інтерпретаційному тексті нерідко вималюваний соціальний портрет мовної спільноти, яка в побуті послуговується вуличними найменуваннями осіб. Постання окремих прізвиськ вербалізоване: *„Іван Кирилович Глушко ходив по селу із іржавою гвинтівкою, нічого не хотів робити, але уособлював радянську владу. Любив виступати на мітингах. Одного разу заліз на поперечки в дерев'яній трибуні, яка стояла в теперішньому парку Перемоги, а в кінці промови закричав „Да здравствует советская власть”. Але замість „ура!” закричав „караул!” і плигнув з трибуни. Так його й прозвали Караул”* (Погорєлий І, 1993).

Широка палітра свідчень поміщена також у тлумаченні прізвиська *Затірочка*. У ньому знаходимо відомості про самого носія прізвиська, характеристику його як працівника, опис події, покладеної в основу прізвиська, свідчення про його сім'ю, традиційні страви, особливості косовиці на початку ХХ століття. Загалом у тексті переплетені культурні текстові коди та власне мовні: *„Наглядачем став Рибальченко Іван Хомич (дід Затірочка). Він був природженим косарем, за день міг скосяти вручну косою до 1 га жита чи пшениці. Якщо за одним косарем ставили снопи в'язати одну жінку, то за ним – дві. Але він і двох заморював.*

Робив здорово і їв здорово. Одного разу йому підлили в затірку, яку він дуже любив (а тоді це була найперша страва селянина), сирію води. Опісля цього на нього напала «швидка». Та він не розгубився. Зняв штани і зостався в одній сорочці, а вона була довга, майже до колін. Продовжував косити, бо треба ж було виконати й перевиконати план (сім'я була велика), за неї давали хліба... За це йому дали вуличне прізвисько Затірочка” (Погорєлий І, 1993).

Проте постання значної кількості давніх прізвиськ утратило мотивованість, а отже, інформація, закодована в прізвиськах, стала імпліцитною. Не прокоментовані вони й в аналізованій книзі О. Погорєлого. Щоправда, прізвиська *Джура* (Погребенко Денис Артемович), *Педаїв* (Іващенко Іван Трохимович), *Тищенко* (Слюсар Семен Фанасович), *Сіпатрів* (Сірик Сидір Никифорович), *Золотий Зуб* (Данилейко Федосій Стефанович), *Кладін* (Закутько Кость), *Кошинський* (Сірик Антон Васильович), *Біленко* (Скрипник Василь Євтіювич), *Сіновозів* (Бахтін Тихон), *Коряк* (Припутень Федір Михайлович), *Миня* (Полковниченко Михайло Наумович), *Сова* (Кашуба Тимоха) (Погорєлий І, 1993) мають різний ступінь прозорості внутрішньої форми.

Загалом антропонімікон аналізованої книги має стати предметом окремого дослідження, оскільки і народнорозмовні форми імен та по батькові жителів Проїжджого, і прізвиська – цікавий лінгвістичний об'єкт. У книзі О. Погорєлого розглядаємо їх як текст, у якому закодовано світобачення і світовідчуття мовної спільноти цього населеного пункту: *Джура* < джура ‘казацький слуга-товарищ, оруженосец, ходивший вместе с казаком в походы и битвы’ (СУМГ, І, с. 377). **Джу́ра, цю́ра** або **чу́ра** – так називали в Україні в XVI – XVIII

століттях зброєносця, учня в козацької старшини. Зазвичай джурами були молоді хлопці. Разом з козаками джури ходили в походи, брали участь у боях. Первісно *джура* – перське слово, що означає ‘товариш’, в українську потрапило як запозичення з тюркської мови (СУМ, 2, с. 103); **Покемон** < *покемон* (*pokémon*) є латинізованим скороченням назви японських „кишенькових монстрів” (англ. *Pocket Monsters*); **Очкур** < **очкур** ‘пояс або шнур, яким стягують штани або шаровари для підтримання їх’ (СУМ, 5, с. 834); **Тищенко** < тисяча, тища; у часи Катерини на Запорозькій Січі існувало окремо військо із тисячі бійців, які виконували особливо важкі завдання.

Прізвиська, як засвідчує фактичний матеріал, в українських східнословобожанських говірках утворюються шляхом трансонімізації чи онімізації апелятивів.

Якщо прізвишко утворене від власної назви, то мотиватором може бути:

а) ім’я матері: *Марфич* ‘*бат*’ко *Тол*’ік’іу / не^н було у^н його *бат*’ка // його звали *Матфич* / по *матер*’і // а *мати* *Марфа* // *Са*’н’ок / *Са*шка *Са*моїленко / його звали *Варич* // *тоже* *бат*’ка не^н було / а *мати* / *Вар*’ка // *Волод*’ка *Са*моїленко – *Окс*’н’ук / *тоже* *бат*’ка не^н було / *матір* звали *Окс*’ен’а // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

б) ім’я батька: *су*’с’ід’іу^н *йак* *нази*’вайут’? *то*’го *І*ван’іуна *чи* *І*ванович’ / *то*’го *Олек*’с’ійіуна *ч*’і *Олек*’с’ійович’ // а у^н *кого* *бат*’ки *но*’сили *р*’ідк’іс’н’і *і*ме’на / *то*’го звали за *бат*’ком // *от* *Л*’он’ка *Ол*’шанс’кий / у його *бат*’ко *бу*’у *Тихон* // *зараз* *так* не^н *нази*’вайут’ *д*’ітеї // *ч*’ере^нз *те* *Л*’он’ку звали не^н *Тихонович*’ / а *Тихон* / *Ужче*’нко *І*ван // у його *бат*’ко *Кар*’по // на його *ї* *каж*ут’ *Кар*’по // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

в) прізвище справжнього батька, якщо дитина народжена не від офіційного чоловіка: *он* у *Войе*’воц’ку *жи*’ве *Кенд*’ух // *п*’р’ізвиш’ч’е його *П*’ідгорний // а *прози*’вайут’ *Кенд*’ух / *бо* *за*’готоу’л’айе *м*’н’асо // у його *син* *ро*з’казує *бат*’ков’і // *шо* його *прози*’вайут’ у *ш*кол’і *Тиш*’ч’енком // а *бат*’ко *йо*’му *ї* *каже*: „*Ну* *ї* *шо*? *А* *ти* *у*’чис’а // *а* *би* *о*ц’інки *бу*ли *ха*рош’і / а *то* *ха*й *йак* *хо*чут’ *з*вут’” // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

г) прізвища, прозорі за внутрішньою формою, щоб підкреслити протилежну ознаку до тієї, що покладена в основу прізвища: у нас *прози*’вайут’ *Ч*ер’ненками *б*’іл’авих / а *С*’віт’лич’ними *ч*’ор’н’авих // *с*’м’ійуц’а *так* // (Записано від Фурман Лідії Степанівни, 1946 р.н., с. Бутове, Старобільський р-н);

д) зменшено-пестливі імена: *А* *мо*’го *с*’вата звали *А*на’тол’ій *Кар*пович’ / а *драж*нили *То*л’ун’а // *це* не^н *ч*’ере^нз *те* / *шо* *ла*скаво / а *йак* *би* нас *м*’іхалис’а // *в*ін *та*кий *у*редний *бу*’у до *л*’удеї / *ус*’ім *мо*г *да*т’ *о*ц’інку / *ї*с’іг’да його *бу*де *з*верху / *ус*’ім *у*ма *ї*с’тавить’ / *от* на його

кажут': „Та Тол'ун'а йак скаже // ўс'іх розсудит” // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

е) прізвища відомих акторів: Л'он'ку Сагайда'ка придраж'нили Джагархан'аном / ото ар'т'іста ти ж тако'го знайеш / от в'ін на старос'т'і л'ет ожини'с'а на молод'ї / так та з н'ого зну'ш'ч'алас'а // в'ін у'же ста'у нем'іч'ним / так ж'інка / забула йак ту ар'т'істку хва'м'і'я / в'ір'о'уки з 'його вила / у'се чисто позаб'і'рала ў 'його // ото ж і ў нас тут Л'он'ка Сагайда'к / б'роси'у ж'інку // йак во'ни молод'ими поже'нили'с'а / в'ін хвор'а'у і ўсе / і д'іти ма'л'і бу'ли // не да'й Бог! у'се було // а то'д'і в'ін ста'у фермером / розбага'т'і'у / наку'пи'у ус'ого / ба'йан со'б'і ку'пи'у // і ста'у їзди'т' на до'с'в'ітки / ч'і йак ска'зат' / до молод'их д'і'у'ч'ат' // ж'інку вигна'у // пра'уда / в'ін благо'родно вигна'у // ку'пи'у ха'тинку йа'кус' у Старо'б'і'л'с'кому і Йе'у'ген'і'ї'ї'ї Пет'ро'у'н'і / і до'ц'і'ї // а сам же'ни'с'а на д'і'у'ч'ин'і / молодш'ї'ї од доч'ки сво'їейі // ото у'с'і і ка'жут' // ос' п'ідож'ди // в'ін ш'ч'е до Йе'у'ген'і'ї'ї'ї Пет'ро'у'ни приб'і'жит' // бу'де йо'му те / шо Джагархан'ану // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

а С'іма Сем'оно'уна при'н'ала со'б'і при'ма'ка // в'ін в'ет'ер'і'нарним фел'ш'ером роб'и'у // ч'орний та'кий / волос'а ч'орне / по'хожий на ар'т'іста / ото знайеш / циган / Буду'ла'ї // ш'ч'е про 'його к'іно бу'ло // ото ў С'іми Сем'оно'уни Буду'ла'ї жи'у // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

ж) назви радіо- чи телепередач: або йе ў нас муж'ик / йо'го з'в'ут' Рад'іо-н'ан'а / бо в'ін глу'хий бу'у // о'це од'іне от'і на'ушники / слухов'ий апа'рат / і х'оде // ото йо'го і продраж'нили Рад'іо-н'ан'а // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

Якщо прізвиська утворені від загальних назв, то мотиваторами неофіційної власної назви стають:

а) назви птахів: Полу'л'ах'і'у Леле'ками д'раж'н'ат' // ч'о'го? / в'ін та'кий ви'сокий / д'уже / худ'ий // і так бу'ває / шо ото ста'їе в'ін на од'ну но'гу і сто'їт' на од'н'ї'ї но'з'і / йак леле'ка / ото то'б'і і Леле'ка // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

Ш'ч'у'рами д'раж'н'ат' Ше'у'ч'енк'і'у // ш'ч'у'ри / це пташ'ки та'к'і / на вид во'ни по'хож'і на лас'т'і'у'ку / а за ха'рактером во'ни па'ган'і / з'л'і пташ'ки // жи'вут' во'ни у кру'ч'і // ў Ол'шанах там кру'ч'і йе / йак с'т'і'на та'ка з'лин'ана // ш'ч'у'ри ви'до'у'буйут' там но'ри / і там жи'вут' // ў у'с'іх цих Ш'ч'у'рі'у ха'ти сто'ї'али над кру'ч'о'у // се'стра мо'їа в'і'риш з'нала Тара'са Ше'у'ч'енка // йа ўсе про'сила йі'ї'ї / шо'б во'на ме'н'і йо'го пе'ре'пи'сала // та так і пі'шла во'на на то'ї с'в'іт // ти там поди'вис'а ў комп'ю'те'р'і / мо'же / з'найде'ш // так от йе ў Тара'са Ше'у'ч'енка в'і'риш / де в'ін пи'ше / шо по'їе'днали'с'а ш'ч'у'р і лас'т'і'у'ка // ш'ч'у'р / зла п'таш'ка / а лас'т'і'у'ка до'бра // ото ми з Ол'шанс'ким жи'ли йак ш'ч'у'р і лас'т'і'у'ка // се'стра так нас нази'вала // в'ін ш'ч'у'р / а йа лас'т'і'у'ка // ото ота при'рода / по ма'те'р'і / Ше'у'ч'енко / во'ни

не^ддобр'і л'уди // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

б) назви тварин: Корови / так дразнили Ол^шанс^ких // це та^кі не^поворот^кі / оз^рад^ні л'уди / нору^ливі // або Кон'і / на^порис^ті // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

в) будь-які апелятивні назви чи похідні від них прикметники, які характеризують поведінку особи: Гра^фин'а / це йа // йак ме^не т'іл'ки не^д дразнили / а наїб'іл'ше Гра^финейу // йак / помн'у о^дин х'лопе^ц у клас'і / сам кисло^окий та^кий / слина аж бризкає з його / і на мене: „Гра^фин'а” // ч'ого? йа була ви^сока / ме^дл'іт'ел'на / знала соб'і ц'іну // воно ў роду просто та^ке було // у мене з обох стор^он родич'і ба^гат'і // ба^бус'а по ма^те^рі була ла^тишкою // Цеївон Те^т'ана Іосифо^уна // д'ід м'ї служі^у ў ар^мії ў Лат^вії / і там йїї укра^у / т'і хлоп^ці / шо з ним служили / то^же соб'і ук^рали д'і^уч'ат / т'іки пот^ом побро^сали йїх // а д'ід ба^бус'у л'убі^у // в'ін йїї не^д кину^у // д'ід роз^казува^у / шо по^зже в'ін з неї^у пої^ха^у на йїї род'іну // приї^хали / а Те^т'ана Іосифо^уна кра^сиво од'іта / т^роє д'ітеї з ними // на п^разник виї^шло ўсе се^ло гу^л'ат' // ме^не там но^сили на ру^ках // бу^ли во^ни ба^гат'і // во^на була п^ла^уна / го^рда // ўда^л'уш'а була / х'тозна йа^ка // йак во^на п^р'ала / ши^ла / йїа^зала // во^на наїн'а^лас'а тут ос' близ'ко ў Рос'і^у во^уну п^р'асті // гро^шей з йїх не^д ўз'ала / а заробила во^уні // з т'їейі во^уні нап^р'ала п^р'аж'і ї по^шила ко^ст'уми і сво^йєму ч'олов'іков'і / і т^ром його бра^там // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

г) лексемами, які вказують на колір волосся: Ри^ж'і / це К'і^йани / Саш^ко К'і^йан / Волод'ка К'і^йан / за ц'в'етом вол^ос':а // ри^ж'і бу^ли //

Ци^гани // цих про^зивали за кол'ором вол^ос':а і за спо^собом жит':а // Ал^ка Скори^кова була / на краї^ку се^ла жи^ла // дразнили йїї Ци^ганко^у / бо ў неїї ўсе було не^д до ла^ду // с'к'р'із' гр'азно / на^кидано / н'іколи н'іде не^д бу^ло по^р'адку // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

д) лексемами, які вживають діти: З'оз'а – це Л'ід'і^йа Мико^лайї^уна Бе^денко // ч'ого так про^звали? а д'іло було так // стої^т во^на ў оч'е^ре^ді ў мага^зін'і // приї^шла йїї оч'е^ре^д / пош'ч'італа прода^уш'ч'і^ц'а ї ка^же / с'к'іл'ки з неїї гро^шей т^реба ўз'ати // а Бе^денч'і^ха ї ка^же: „пош'ч'ітаї лу^ч:е / ти лиш'іх уз'ала з мене двад^ц'ат' ко^пійок // йа тво^го не^д хо^ч'у / і сво^го н'ікому не^д дам” // од:а^ла прода^вш'ч'і^ц'а йїї т'і двад^ц'ат' ко^пійок / а са^ма аж си^ч'іт': „З'оз'а / З'оз'а” / бо йак була Л'і^да ма^лен'ко^у / то ко^рова ў них була Зо^р'ка // а Л'і^да не^д мо^гла ви^мовит' це сло^во і ка^зала З'оз'а” // от во^на ви^росла / а дразн'ат' йїї ї до^с'і З'озей^у // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

е) діалектизмами: Ковал'ових дразнили Бал'абамі / ч'ого? це йїх ш'ч'італи по^с'л'ід'німи л'уд'ми // йак бу^у голо^д / то н'іч'ого бу^ло

йїсти / і жінки старалис'я ч'олов'ікам у поле об'їд прине"с'ти // у кого шо було // а він голодний же і до жінки каже: „ну давай / шо там бал'абушк'їу напе"кла?" // н'ї з ч'ого було пе"к'ти / то вона пе"кла з бур'яну / з ч'ого було // не" хл'їб / а бал'абушки // бо хто багатий / тому хл'їб принос'ат' / а йому хоч' бал'абушк'їу / і то їе шо поїїсти // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н);

ж) штучно створеними словами, які використовували для мовної гри: один у нас у школу ходиў / так його дразнили Куре"меч'а – Рапац'ула – С'їднор'їч'ка // така доўга дразнилка була // Куре"меч'а / бо його хва"мил'їа Курило // Рапац'ула / бо л'убиў поїїсти // він йак розкаже / шо він л'убит' пожрат' // ран'ше зар'їжут' каба"на // за"сол'ат' мн'асо / вит'агнут' його із розсолу і пов'їс'ат' на горишч'ї // ко"му треба / тої пол'їзе і настру"же собі трохи // от він і розказуваў / йак він стру"гаў мн'асо з ц'їлого кус'ка // а С'їднор'їч'ка / ц'ого не" знайу / ч'ого так дразнили // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

При створенні прізвиська відбувається метафоричне переосмислення апелятива, а внутрішню форму нових антропонімів створюють окремі компоненти семантики апелятива, перенесені в іншу денотативну сферу: Сова / С'ови // вони зл'ї / темн'ї л'уди // н'їд ч'ас воїни вони стали пол'їцайками // багато л'удеї отп'равили у Герман'їю / багато гор'а прине"сли л'уд'ам // їїх і продразнили С'овами // сова то ї мудра п'ташка / зараз пишут' / шо сова це мудр'їс'т' // а живе вона ўноч'ї / дн'ом спит' / ўноч'ї вона ї пол'уйе / і їсе робит' / вона скритна така п'ташка // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

Важливими є асоціації, з допомогою яких поєднуються образи предметів і образи осіб, відбувається вилучення необхідної інформації з пам'яті: їе ў нас у Войе"воц'к у ч'олов'їк / його звет' Леб'їд' // у його волос':а б'їле-б'їле // і жиў він не" так / йак ус'ї // ворува"їт' буў // украў м'їшок бур'ак'їу / пок'лаў на прицеп і ве"зе // л'уди диўл'уц':а / куди це він бур'ак'ї ве"зе / а він до"дому їїх пов'їз // хтос' до"їс і посадили на два года // їа їду проз школу / диўл'ус'а / їак'їс' х'лопц'ї ок'лунки з картохами нос'ат' / їак'їс' воїен':ї // думаїу / шо воно таке / гл'анула / а на вороху з картохами Леб'їд' стоїїт' / то"д'ї їа поїн'ала / к'радут' картоху // так і їе / з школ'ного погр'їба нос'ат' картоху серед б'їла дн'а // от його ї засудили // каже мен'ї: „Кат'а / мен'ї луч':е ў т'ур'м'ї // їа там купайус' кажен ден' у душ'ї // над'ївайу їсе чисте і поглажене // їа дома н'їколи поглаженого не" нос'їу // хто мен'ї його г'ладиў? // а ў т'ур'м'ї їсе чисте і поглажене” // (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

Іноді асоціації не відповідають прямому значенню слова: Солоўїї / шо дразнили одних // не" за те / шо с'п'ївайут' гарно / а за те / шо випивайут' ч'асто // оч'ї ото ў їїх так'ї заморен'ї / посолов'їл'ї //

(Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

Макротекст 'прізвисько' є синтезом тематично-змістового, прагматичного та функційно-стилістичного чинників і „визначається сукупністю таких екстралінгвістичних характеристик, як зміст, наміри автора, тобто мотиви й мета створення тексту прізвиська, особистісні властивості автора, характер адресування” (Федотова, 2008, с. 15).

Зокрема, у тексті про прізвисько *Чаплік* помічаємо прагнення автора тексту подати загальну характеристику осіб, які носять це прізвисько, що оповідач здійснює за допомогою прикметника і займенника (*чуднен'к'і та'к'і*), номінуючи їхні нібито не зовсім звичні розумові здібності. Але тут же наратор демонструє, що вчинки цих людей не підтверджують такої думки про них. Щоб продемонструвати ставлення односельців до членів цієї родини, автор цитує слова фермера: *Нов'іч'кови // їх д'раж'н'т' / Ч'апл'іки // во'ни ч'уд'нен'к'і та'к'і / т'іл'ки дл'а себе не" забу'вайут' поста'ратис'а / зароб'или собі пенс'ію на шахт'і / при'їхали ў се"ло / завели ха'з'аїство // жи'вут' за'житоч'но // с'к'р'із' во'ни ус'п'івайут' / ўсе во'ни з'найут' // йак Нестор / фермер наші / п'росит' приве"зти л'удеї дл'а роботи / ну / при'м'іром дес'ат' ч'олов'ік / то ка'же: „Нов'іч'кових / о'цих Ч'апл'ік'іў / шоб не" було” //* (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

Більшості прізвиस्क властива стилістично-сміслова значущість, нерідко грубо-виразна. Тому текст, у якому розтлумачено походження прізвиська, позначений переважно негативною конотацією, центром якої є саме прізвисько, а на периферії залишаються лексеми, які доповнюють, уточнюють, увиразнюють прізвисько і слово-мотиватор. Скажімо, у тексті про прізвисько *Клавуся* вступають в опозицію імена *Клавка* (як нейтральне) і *Клавуся* (як негативне), що доповнено дієсловами *обсуждала, не" бо'йалас'а, ка'зала гадос'т'і*, фразеологізмом *у'ма ка'ждому ўстаў'ала: ба'бу Клаўку К'іян'ниху нази'вали Кла'вус'а / во'на була зла / ўс'ім во'на суд'а / ўс'іх обсуждала // не" бо'йалас'а л'уд'ам гадос'т'і ка'зат' / у'ма ка'ждому ўстаў'ала // от ка'зали на нейі Кла'вус'а / нас'м'іхалис'а //* (Записано від Ольшанської Катерини Олексіївни, 1948 р.н., с. Зайцеве, Троїцький р-н).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Діалектні тексти про походження та історію виникнення сільських прізвиस्क мають чітку структуру, що дозволяє в тексті 'походження прізвиська' виділити такі смислові та структурні частини: прізвисько, слово-мотиватор, мотиваційно-інтерпретаційний текст, додаткові свідчення про особу, якій дали якесь прізвисько, про наратора тощо. Обов'язковими є перші дві частини. Інші можуть бути або зовсім відсутні, або характеризуватися різним ступенем деталізації. У мотиваційному тексті зазвичай подана широка палітра свідчень про особливості ментальних рис, традицій, вірувань, уподобань мовної спільноти. Мотиваторами

сільських прізвиськ можуть бути власні назви (ім'я батька, матері, прізвища, зменшено-пестливі форми імен носія прізвиська, прізвища відомих акторів, назви радіо- чи телепередач) чи загальні назви (найменування птахів, тварин, будь-які апелятиви чи похідні від них прикметники, лексеми, уживані в дитячому мовленні, діалектизми, штучно створені слова та ін.). При створенні прізвиська відбувається метафоричне переосмислення значення апелятива.

Макротекст 'прізвисько' є синтезом тематично-змістового, прагматичного та функційно-стилістичного чинників.

У подальших дослідження доречно було б простежити за особливостями функціонування прізвиськ у діалектоносії різних вікових категорій.

Література

- Данилина, Е. Ф. (1970). *Личные официальные и неофициальные имена в современном русском языке*. Москва, 20 с.
- Загнітко, А. П. (2012). Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни (Т. 1 – 4). Донецьк: ДонНУ.
- Калинкін, В. М. (1999). *Поэтика онима*. Донецьк, 408 с.
- Масенко, Л. Т. (1990). *Українські імена і прізвища*. К., 48 с.
- Михальчук, О. І. (2007). Особливості формування сучасних українських прізвиськ. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту: зб. наук. пр. Слов'янська філологія*. Вип. 356 – 359. С. 325 – 328.
- Павлюк, В. А. (2015). Формально-семантичні трансформації у сфері неофіційної антропонімії Вінниччини. *Мовознавчий вісник*. Вип. 20. С. 33 – 37.
- Павлюк, В. А. (2013). Історія становлення українських прізвиськ. *Лінгвістичні читання : зб. наук. ст.* Вип. 6. С. 114 – 121.
- Погорелий, О. М. (1993). *З минулого і сучасного до невідомого майбутнього*. Т. 1 (рукопис).
- Сухомлин, І. Д. (1970). Українські прізвиська людей як власні родові назви. *Говори і ономастика Наддніпрянщини* (С. 30 – 58). Дніпропетровськ.
- Тимінський, М. В. (1987). До проблеми мотиваційної класифікації сучасних індивідуальних прізвиськ. *Мовознавство*. № 3. С. 64 – 68.
- Тихоша, В. І. (2009). Семантика сільських прізвиськ Херсонщини. *Наук. вісн. ХДУ. Сер. Лінгвістика*. Вип. 9. С. 202 – 210.
- Федотова, Н. М. (2008). *Сучасні прізвиська Луганщини: когнітивна прагматика творення тексту онима*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Х., 20 с.
- Фефилов, А. И. (2011). Текстема (энциклопедическая). *Мир лингвистики и коммуникации: электрон. науч. журн.* Т. 1. № 23. С. 13 – 23.
- Худаш, М. Л. (1977). *З історії української антропонімії*. К., 235 с.

Bartmiński, J. (1998). Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej. *Tekst. Problemy teoretyczne* / red. Jerzy Bartmiński, Barbara Boniecka (S. 9 – 25). Lublin.

Джерела

СУМГ – Словарь української мови (1907 – 1909). Зібр. ред. журн. „Киевская старина”; упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко (Т. 1 – 4). К.
СУМ – Словник української мови (1980). 11. К. : Наук. думка.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2020 р.

Прийнято до друку 22.09.2020 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Ніколаєнко І. О.